

AZ ISKOLARENDSZEREN KÍVÜLI KÉPZÉS

A Z ELMÚLT ÉVTIZED ÁTALAKULÁSI FOLYAMATAINAK zöméhez hasonlóan az iskolán kívüli képzésben végbement jelentős változások sem kapcsolhatók egyes évszámokhoz, vagy egy-egy konkrét döntéshez. Az alapiskolázást követő képzést a felgyorsult, de látványos fordulatoktól mentes átalakulás jellemezte¹. A legfontosabb fejleménynek talán éppen az iskolán kívüli képzés szerepének (f)elismerése nevezhető.

A képzésnek ezen a szektorán belül rövid idő alatt jelentős változások mentek végbe, ezek azonban viszonylag kevés figyelmet kaptak. Szemben a közoktatás rendszerét érintő kérdések erős átpolitizáltságával, e terület jelentősége ellenére nem került a politikai viták napirendjére. Hasonlóan az iskolarendszerű szakképzés ügyéhez, szűkebb körben folytatott viták tárgya maradt. Szakmai berkekben vitáztak a munkanélküliség kezelését célzó intézményrendszer kereteiről, finanszírozási módjáról, hatékonyságáról vagy éppen annak hiányáról. A laikus közvéleményben pedig főleg az oktatási vállalkozások egy részének piaci magatartása keltett érdeklődést, ezen belül is a kiugróan magas tanfolyami árak, amelyek viszonylag sok teret kaptak a sajtóban, ám ezek a jelenségek többnyire a piacgazdaság felé tartó átalakulás negatív kísérőjelenségeiként kerültek bemutatásra.

Az iskolarendszeren kívüli képzés több szektorra tagolódik. Az egyes szektorokat eltérő klientúra, más finanszírozási források, és különböző belső dinamika jellemzi². A képzés eltérő funkciói és a képzést nyújtó intézmények jellege szerinti három fő terület:

- az iskolarendszerű felnőttképzés;
- munkanélküliek képzése és átképzése (a munkaerőpiaci szervezetrendszer keretei között);
- az aktív munkaerő képzése (amely az egymást részben átfedő képzési piacot és a munkahelyi képzést foglalja magában).

Az említett változások – természetesen erősen sematizálva – a következő módon jellemezhetők. Az iskolai és az azon kívüli képzés viszonyát nagyjából az 1980-as évek második harmadáig a párhuzamosság és az időbeli komplementaritás jellemezte. Az egyének életéselyeit nagy mértékben az határozta meg, hogy első nekifutásra az iskolarendszer melyik fokozatáig jutottak el. Az iskolából való kikerülést a kvázi teljes foglalkoztatás időszakában többnyire azonnali munkábaállás követte. A rendszer két pillére a három fokozatú – lényegében az iskolarendszerű képzés mintájára működő – esti-levelező oktatás és a munkahelyi képzés volt. A mai fo-

¹ Az írás az OTKA-T-18514. sz., *Az iskolarendszeren kívüli képzés* című kutatás keretében folytatott adatgyűjtés eredményeinek felhasználásával készült.

² Az egyes képzési szektorok körülhatárolására és egymáshoz való viszonyának leírására tett kísérletet lásd: Tót Éva: *Képzés az iskolarendszeren kívül*. In: *Educatio*, 1993/3. sz. pp. 443-462.

galmaink szerinti képzési piac nem létezett, annak ellenére, hogy bizonyos szolgáltatásokhoz pénzért lehetett hozzájutni (például magán nyelvoktatás, korrepetálás, felvételi előkészítő, gépjárművezetői oktatás).

A munkahelyi pozíció meghatározta, hogy ki milyen továbbképzésben vett részt. Az időszakonként rendeletileg kötelező jellegű továbbképzési programok nagyrészt a technikaváltással, szervezeti változásokkal való lépéstartást szolgálták. A vezetőképzés a rendszer önálló ágazata volt, hosszú ideig a központi irányítás egyik eszközeként funkcionált, s ezért a szakmai ismeretek nehezen szétválasztható módon keveredtek benne a politikai „beavató”-tájékoztató jellegű funkcióval. A korabeli statisztikák szerint – amelyekben általában nem vált külön a néhány órás „fejtagító” és a több száz órás szakmai kurzus – évente több százezer ember vett részt ún. tanfolyami képzésben.

A képzési programok finanszírozása különböző módon történhetett, de az iskola-rendszerű oktatáshoz hasonlóan a résztvevők számára lényegében ingyenes volt. Az oktatás ingyenessége – és ezzel bizonyos fokig a képzésnek a gazdaságossági szempontoktól való eloldozása – igen mélyen beépült valamennyi szereplő tudatába, s ennek hatásai mindmáig tetten érhetők.

Az 1990-es évek elején felgyorsult nagyarányú társadalmi átrendeződés összetevői közül három érdemel kiemelt figyelmet, ezek voltak a leginkább hatással az iskolán kívüli képzésre: a gazdasági átalakulás által gerjesztett *képzési szükséglet*, a *tömeges munkanélküliség* és a *piaci viszonyok*nak az oktatásban való megjelenése.

A gazdasági átalakulás – mindenekelőtt a privatizáció és az új vállalkozások tömeges létrejötte – nyomán új vezetői réteg formálódott ki, amelynek vállalkezési és irányítási ismeretekre volt szüksége. A kormányzati politika működés módja maga is sajátos keresletet teremtett: a gazdasági szabályzók szinte követhetetlenül gyors változásai virágzó iparággá tették az új jogszabályok értelmezésével, esetleges megkerülésének lehetőségeivel foglalkozó rövid tájékoztató-tanácsadó kurzusokat. Az új piaci orientáció tömeges szükségletet teremtett a nyugati nyelveket beszélő szakemberek iránt (ez a hiány a mai napig jellemzi a gazdaságot). Ezzel párhuzamosan – részben a betelepülő külföldi cégek eltérő munkakultúrájának hatására – új termelési és munkaszervezési technikák, újfajta munkakörök jelentek meg. Ezzel időben egybeesett a számítástechnikának a munkaszervezésben, adminisztrációban való megjelenése, amely százazres nagyságrendben tette szükségessé a számítógép használatának elsajátítását (noha ez utóbbi területen igen jelentős szerepe maradt a spontán tanulásnak és az önképzésnek is).

Mindez mennyiségében jelentős, és tartalmában nagyrészt újfajta képzési keresletként jelent meg, amelyet a meglévő, iskola-rendszerű képzőintézmények csak részben tudtak kielégíteni. Az iskolán kívüli képzés területén az átrendeződés másik kiemelkedően fontos tényezője a tömeges munkanélküliség, amelynek jelentős szerepe volt a képzési kapacitások kibővítésben és részben korszerűsítésében. Ezt erősítette az a kormányzati politika, amely a munkaerőpiaci kínálat visszafogását az iskolázás bővítésével és a képzési idő meghosszabbításával próbálta megvalósítani. A másik összetevő a munkanélküliség kezelésének politikája, amelyben a kormányzat fontos szerepet szánt a képzésnek, átképzésnek a meglévő kapacitások igénybevételeivel, majd újabbak megteremtésével. E tevékenység nagyságrendjét jellemzi, hogy a munkaerőpiaci szervezetrendszer keretei között évente több tízezer munkanélküli részére szerveztek zömmel szakmai végzettséget nyújtó programokat. 1994-ben

94000, 1995-ben 71000, 1996-ban 69000 fő képzését szervezték meg az ellátás keretében. A képzéshez, mint a munkanélküliség kezelésének vagy felszámolásának eszközhöz egyébként egy ideig igen erős illúziók tapadtak, illetve az átképzési rendszert ennek az eszköznek bizonyos túlértékelése jellemezte.

Ugyancsak ebből a helyzetből adódott, hogy a figyelem súlypontja – beleértve a ráfordításokat is – az inaktívvá váltak képzésére került, és ez a gyakorlatban mindmáig jellemzőnek mondható, annak ellenére, hogy a munkaügyi kormányzat szintjén többször megfogalmazódott a súlypontok átrendezésének szükségessége. E törekvés része az a viszonylag óvatos lépés, amelyet egy 1996 végén született, 1997-től érvényes jogszabály jelez, amely a szakképzési hozzájárulás egy részének (a bértömeg 0,2 %-ának) az alkalmazásba álló munkaerő képzésére történő fordítását is lehetővé teszi.

A harmadik tényező – a fenti kereslet nyomán – a piaci logikának, a képzési vállalkozásoknak a megjelenése volt, amely a piacgazdaság kiépítésével konform folyamat, ugyanakkor az oktatási szférában új elemnek számított. Több ezer oktatással foglalkozó vállalkozás jött létre, az újonnan alakult gazdasági szervezetek – szinte bármely tevékenységi területen is működnek – alapításkor tevékenységeik közé bejegyeztették a képzést, s az iskolák egy része is rákényszerült, hogy a képzési piacra kilépve különféle „fizetős” szolgáltatásokat kínáljon (felvételi előkészítőtől kezdve a munkanélküliek átképzéséig). Mindezek hatására a képzési kínálat, illetve a képzési kapacitások a korábbiak a sokszorosára nőttek.

Az oktatás szolgáltatásként való megjelenése korábban nem létező, illetve el nem ismert szelekciós mechanizmusokat kezdett el működtetni. A tandíj mellett a képzési költségek jelentős növekedése miatt ez a szelekciós mechanizmus az iskolarendszerű képzésben is egyre erőteljesebben hat. A képességek és az iskolai teljesítményre alapozott kiválasztási elvek mellé felzárkózóban van a fizetőképesség szempontja, hiszen ma már az iskolapadban sikertelenül vett akadályok esetén számos szakmában mód van arra, hogy akár az iskolainál rövidebb idő alatt is lehessen azonos értékű képzettséget szerezni.

Ez az intézményi átrendeződés – és az iskolarendszerű képzésben időközben végbement átstrukturálódás – azt eredményezte, hogy az 1990-es években szerteágazóbbá vált az iskolázás egész folyamata, s ez gyakran időbeli meghosszabbodásával jár együtt. Ma a tankötelezettség teljesítése, az iskolázás vége nem feltétlenül jelenti a munkábaállás kezdetét. A fiatalok számára az iskolából a munka világába történő átmenet kényszerűen elhúzódó vagy tudatosan meghosszabbított életszakasszá vált. Ennek az időszaknak egyre inkább része a képzettségi tőke további gyarapítása (az érettségi, a második vagy harmadik szakmai végzettség megszerzése, az érettségizettek számára a munkaerőpiacon használható speciális képességek fejlesztése). A munkát nem találók előtt, támogatott képzési programok formájában különféle intézményes korrekciós lehetőségek nyíltak meg, azaz az amúgy is hosszabbá vált iskolázás után egy jelentős csoport további képzésekbe kapcsolódik be (ami egyébként nemegyszer ugyanazokban az intézményekben zajlik, mint ahonnan eredetileg kikerültek). Tehát az iskolán belül meghosszabbodott tanulási időt az iskolán kívüli kiegészítő, korrekciós képzési programok tovább nyújtják.

A képzést folytató intézmények zöme egymással *versenyhelyzetben* áll. A verseny azonban nem elsősorban az egyéni fogyasztók kegyeiért, mint inkább az állami pénzforrások megszerzéséért folyik. A képzési piacon ugyanis – a különféle, első-

sorban a munkanélkülieknek járó támogatások formájában – ma is az állam a legjelentősebb megrendelő. A relatíve alacsony bérszínvonal miatt a képzésben résztvevők teherviselési képessége – és az oktatás ingyenességének beidegződései miatt a hajlandósága is – igen gyenge.

A képzés mennyiségi mutatóiban mutatkozó változás mellett nagy mértékben megváltozott az iskolázást követő tanulás tartalma és orientációja. A '80-as évekig a felnőttkori tanulási formák között nem vált élesen külön a munkavégzéshez kapcsolódó ismeretszerzés és a művelődés. A kiterjedt közművelődési intézményrendszer fogadta be azokat a tevékenységi formákat, amelyek az egyén szempontjából tanulásnak minősültek, és ha nem is mérhető módon, de tagadhatatlanul hatottak a munkavégző képesség alakulására is. Azzal párhuzamosan azonban, ahogyan előtérbe nyomult a munkaerőpiaci esélyeket javító képzés, a hagyományos művelődési, ismeretszerzési formák szinte teljesen marginalizálódtak. Ennek részben az az oka, hogy a részvételért szinte mindenütt fizetni kell, és a potenciális résztvevők életmódja is átalakult (új ismeretközlő eszközök belépése, az időfelhasználás átrendeződése). Ugyanakkor azokban az országokban, amelyek tradicionálisan igen jól szervezett és kiterjedt, a finanszírozás terén nagyvonalú felnőttképzési gyakorlattal rendelkeznek (skandináv példa), a munkaerőfejlesztő képzési programok jelentőségének növekedése nem járt együtt a tradicionális formák leépülésével, és ez azt jelzi, hogy visszaszorulásuk nem törvényszerű.

Az integráció hiánya

Az iskolarendszeren kívüli képzés jobb híján használt gyűjtőfogalma több, egymással kölcsönhatásban álló, de eltérő irányítási rendszerhez tartozó képzési szektornak. Valójában tehát nem tekinthető azonos elven működő egyetlen alrendszernek. Ebből a sajátos tagoltságból azonban az is adódik, hogy az egyes területeket érintő politikák eltérő elveket követhetnek. Ugyanakkor a kormányzaton belül nincs olyan ágens, amely a részpolitikák összhangba hozásáért, vagy éppen az összhang hiányáért felelőssé tehető. Ma kormányzati szinten az illetékes tárcák között az iskolarendszeren kívüli képzést érintő részpolitikák összehangolása iránti igény ugyan megfogalmazódik, a gyakorlatban azonban inkább az elszigeteltség vagy a versengés jellemző.

Ez a szétagoltság nem áll összhangban a deklarációkkal, amelyek azt sugallják, mintha egységes kormányzati szándék működne e terület fejlesztésének érdekében. E kijelentéseket éppen úgy, mint a fejlesztési terveket, sokszor nem a rendszeren belülről érkező impulzusok, például a képzésben érdekelt szereplők által képviselt nyomás hívja életre, hanem a rendszerrel szemben kívülről támasztott elvárások ösztönzik.

Tükör és iránytű

A hazai oktatásirányításban az európai integrációhoz való csatlakozás szándéka jelentős húzóerőként működik. A rendszer teljesítményét egyre inkább a fejlett országokéhoz mérik, és a fejlesztési irányok megfogalmazásakor mértékadó szemponttá vált az európai rendszerekkel való kompatibilitás. Mindennek a jóté-

kony hatásai mellett azonban számolni kell a mindenáron való hasonulásra törekvés torzító hatásaival is.

A mérce az európai fejlett országok önmagukról prezentált képe. A rendszer minősítésének módja is mintákat követ. Nyilvánvalóan nem mindegy, hogy az oktatási rendszert a Nobel-díjasok száma, az egy korosztályon belüli beiskolázottak rátája, az oktatásra fordított nemzeti jövedelem-hányad, vagy a funkcionális írástudatlanok, illetve a tudásukat alkalmazni tudók aránya minősíti. Úgy tűnik egyébként, hogy az oktatás azon kevés területek közé tartozik, amelyen belül a hazai gyakorlatot érő önbecsmérlés nem jellemző. Az oktatással kapcsolatos pozitív önképet eddig elsősorban az összehasonlító iskolai teljesítménymérések alapozták meg. Ezt a korábbi időszakhoz képest szélesebb kör számára hozzáférhetővé vált személyes külföldi tapasztalatszerzés csak tovább erősítette. Tanárok százai győződhetnek meg arról, hogy saját szakmai teljesítményük nem marad el a fejlett és főleg gazdagabb országok oktatási intézményeiétől, hogy nincs okuk szégyenkezni saját munkájuk színvonala miatt. (Ez olyan mértékig igaz, hogy ha a figyelemfelkeltés érdekében erősen sarkítva, de egy nemrégiben Budapesten tartott szakképzési konferencián a következő módon fogalmazódott meg a kérdés: Vajon az európai integráció jelszavainak hangoztatása közben miért kellene lesüllyesztenünk saját képzési rendszerünket az európai szakképzési rendszerek színvonalára?)

A témakör elemzésével foglalkozó szakemberek egy része azt konstatálja, hogy az iskolán kívüli képzés hazai mutatói elmaradnak az európai fejlett országok által magukról közzétett adatoktól. Az új keletű euro-jelszavak (például lifelong learning) jegyében megjelenik annak réme is, hogy – a felsőoktatás gyors ütemű bővítéséhez hasonlóan – a mennyiségi utolérés válik célkitűzéssé.

Az iskolarendszerű felnőttképzés

A jobb híján, noha pontatlanul *esti-levelező*nek nevezett képzési formát évtizedekkel ezelőtt kialakult szabályozási és intézményi keretek, s az időközben megváltozott szükségletek együttélése jellemzi. A nappali tagozatú iskolák kapacitásainak elégtelenségét évtizedeken keresztül – főként a demográfiai csúcsok idején – ez a második csatorna ellensúlyozta, s évente több tízezres tanulótömeget fogadott be. A képzést „csökkentett” követelményeiből adódó színvonala miatt sohasem övezte presztízs, ennek ellenére fontos korrekciós funkciót töltött be, mint ún. második esélyt adó intézmény, amely lényegében a nappali rendszerű képzés másolata volt.

Az alsó szintű képzésben, a korábban *dolgozók általános iskolájának* nevezett intézményekben – amelynek mindmáig nincs jobb elnevezése – az elmúlt évtized során másfél ezerről alig több mint nyolcvanra csökkent azoknak az intézményeknek a száma, amelyek ezt a képzést szervezik³. Ebben a leépülési folyamatban szerepe volt az általános iskolát sikeresen befejezők növekvő arányának is, de még inkább az iskolafenntartók gazdaságossági megfontolásainak. Mindezek következtében ma ugyan számszerűen kevesebb gyerek hagyja el az iskolát befejezett általános iskolai végzettség nélkül, számukra azonban a korábbiaknál nehezebben elérhetővé vált ez a korrekciós, felzárkóztató képzési forma.

³ Györgyi Zoltán: *Az iskolarendszerű felnőttoktatás kérdőjelei*. In: *Educatio*, 1997/2. sz.

A középfokú felnőttképzés jelentős és dinamikus fejlődést mutat, s ma részben az ifjúsági munkanélküliség előli menekülés egyik útvonalává vált. Nem elhanyagolható szerepe volt és van a hagyományos, három éves szakmunkásképzés zsákutcas jellegének oldásában. Emellett a második szakma, vagy az érettségi megszerzésének biztosítása révén a munkaerőpiaci esélyeiket előrefele meneküléssel növelők életstratégiájában is szerephez jut.

A statisztikai adatok tanúsága szerint az iskolarendszerű felnőttképzés egészében jellemző tendencia a résztvevők életkorának csökkenése, amely egyébként már a '60-as évek óta tartó folyamat, s e képzési forma társadalmi funkciójának változását jelzi. A mai tendenciák alapján úgy tűnik, hogy a felnőttoktatás alsó szintje a társadalmilag hátrányos helyzetű gyerekek gyűjtőhelyévé vált, és bár szükség lenne fenntartására, gyorsuló ütemben marginalizálódik. Ezzel szemben a középfok bizonyos társadalmi csoportok számára a nappali képzés korrekciós funkcióval való meghosszabbításaként, kiegészítőjeként működik.

A munkanélküliek képzése

Az átrendeződésnek ez a területe a leginkább új, és itt láthatók a legjobban a mér-földkövek (amennyiben a munkaerőpiaci szervezetrendszer kiépülésének egyes lépéseit és a foglalkoztatási törvénykezés, a pályakezdőket érintő rendelkezések gyors változásait annak tekintjük). A munkaügyi kormányzat a '90-es évek középső harmadában – az iskolarendszerű szakképzés új modelljének kialakításához hasonlóan – külföldi források bevonásával, rövid idő alatt jelentős új felnőttképzési kapacitásokat hozott létre. Ez az új intézménytípus keresi a helyét környezetében, minde-nekelőtt az iskolarendszerű szakképzési struktúrához való kapcsolódás módját.

A képző központok adott térségekben egyre inkább komplex szolgáltatást nyújtó intézménnyé válnak, a munkanélküliek képzése mellett fokozatosan nő a gazdasági szervezetek és a lakosság részére szervezett programok aránya. Kettős arculatú szervezetekről van szó, amelyeknek a központi támogatások felhasználása mellett piaci szereplőként is definiálniuk kell magukat, s szakképző iskolákkal és képzési vállalkozásokkal versengve kell kialakítaniuk profiljukat. A központok idehaza újak számító képzési módszerek befogadóivá és adaptálóivá váltak (sok egyéb mellett megjelent a meglévő kompetenciákra építő, egyénre szabott tanácsadás is). Ugyanakkor ez az intézményrendszer ugyancsak magán viseli a fejlesztéspolitika egyik jellemzőjét: a külföldi források bevonásának egyik következménye a külföldi modellek átvétele, amelyeknek a hazai környezetbe történő beillesztése nem minden esetben tekinthető megoldottnak.

A munkanélküliek csoportján belül kiténtetett figyelmet kaptak a *pályakezdők*, illetve a fiatalabb korosztályok. Tömeges munkanélküliségük komoly figyelmeztető jel volt az iskolarendszerű szakmai képzésnek a munkaerőpiac igényeihez való közelítésére, a régi szakmastruktúra lebontására. A fiatalok – közülük is esősorban a képzetesebb (érettségizett) csoportok – számarányuknál jóval nagyobb mértékben váltak az átképzési programok résztvevőivé. Ez közvetve azt jelezte, hogy az alacsony iskolázottságú, szakképzetlen csoportok esetében ez a képzési forma sem képes pótolni a meglévő hiányosságokat, s ezért az eredményesség érdekében a könnyebben és hatékonyabban képezhető csoportoknak adott lehetőséget.

A képzési piac

Mivel a gyors gazdasági átalakulás keltette képzési igényeket az iskolarendszerű képzési kapacitások nem voltak képesek kielégíteni, s az állam oktatási monopóliumának leépülése a szakmai képzésben is világosan megfogalmazódott, tág tér nyílt a vállalkozási tevékenység előtt. Mindamellet, hogy a divatszakmákban vagy az egyes részképességek fejlesztésében egy rugalmasabb piaci szervezet az iskoláknál gyorsabban kínál választ a keresletre, léteznek olyan képzettségek is, amelyek eleve csak az iskolán kívüli képzési szektorban szerezhetők meg.

A piacosodás gyermekbetegségei közül főként a mindenáron való gyors haszon-szerzésre törekvő magatartás, a minőség garanciáinak hiánya, illetve a működés gazdasági feltételeinek gyors változásai, a fogyasztók kiszolgáltatottsága jellemezte ezt a szektort. Jelenleg 500-600 képzési vállalkozás uralja a piacot, amelyek jelentős arányban budapesti székhellyel működnek. Néhány éve megindult az intézményesedés. Elsősorban érdekképviselői jellegű szakmai szövetségek alakultak, amelyek megfogalmazták a minőségi követelmények érvényesítésének szükségességét. Ehhez kapcsolódóan alakultak ki a minősítési rendszerek.

Az *Országos Statisztikai Adatgyűjtési Program (OSAP)* a rendeletben előírt adatszolgáltatási kötelezettség keretében 1996-ban 4200 képzési programot regisztrált, amelyre 105000 fő iratkozott be⁴. A képzési piacon vállalkozásként működő intézmények jellegzetes típusokat képviselnek⁵.

(1) A minisztériumok egykori önálló továbbképző- és vezetőképző intézeteiből alakult oktatási vállalkozások. Egy részük országos hálózattal rendelkezik, s mivel megörökölték a korábbi infrastruktúrát, a jelentős tapasztalatokkal rendelkező személyzetet, és az üzleti megrendelések formájában kamatoztatható kapcsolatokat – az újonnan alakult cégekkel szemben előnyt élveznek az infrastruktúra-igényes képzések területén.

(2) A korábbi állami nagyvállalatok saját oktatási központjaiból szerveződött képzési cégek, amelyek fennmaradásuk érdekében vállalkozni kényszerültek. A saját hálózat hiánya ellenére előnyt jelent számukra, hogy korábbi anyavállalatuk többnyire az általuk kínált képzési programot vásárolja meg.

(3) A felsőoktatási intézmények és kutatóintézetek munkatársai által létrehozott, többnyire kis méretű képzési vagy képzésszervezési vállalkozások. Ezek a néhány fős cégek zömében más szakmai tevékenységgel kombinálják a képzést. Jellemző, hogy a viszonylag magasan kvalifikált szakemberek szinte valamennyien részfoglalkozásuként vesznek részt a vállalkozásban, miközben főállásban állami képzőintézmények alkalmazottai. Működésüket jelentősen megkönnyíti, hogy magánvállalkozásukat általában a képzőintézmény infrastruktúrájának igénybevételével (az intézmény hallgatólagos tudomása mellett, vagy kedvező bérleti viszony keretében) működtetik.

(4) Maguk az iskolák is résztvesznek vállalkozóként a képzési piacon. Középfokú szakképző intézmények és felsőoktatási intézmények is kínálnak képzési szolgálta-

⁴ Ez jelentős mértékű átfedésben van a munkanélküliek képzési adataival, s az adatszolgáltatás korántsem tekinthető teljes körűnek.

⁵ Bajomi – Szabó – Tót: *A folyamatos szakmai képzés helyzete Magyarországon*. A Tempus/AMPHFOR projekt zárótanulmánya. Kutatás Közben c. sorozat. Oktatókutató Intézet, Budapest, 1997.

tásokat. Erre elsősorban az állami támogatás csökkentése, működési kiadásaiak megteremtése érdekében kényszerülnek, és az alacsony bérszínvonal miatt fontos kereset-kiegészítési lehetőséget is biztosítanak. Míg korábban ezt a tevékenységet egyértelmű kényszernek tekintették, ma a felsőoktatásban az intézményvezetés határozott törekvése, hogy a belső érdekeltégi rendszer megteremtése révén ösztönözze oktatóinak a képzési szolgáltatásokban való részvételét.

(5) Mivel a már említett regionális munkaerőfejlesztő és -képző központok bevételeinek jelentős része származik a piaci tevékenységből, működésük átnyúlik ebbe a szektorba.

(6) A korábban jelentős szerepet játszó, nagy múltú intézmények (például TIT, METESZ) fokozatosan a képzési piac peremére szorúlnak.

A képzési vállalkozások egy része a központi forrásokból finanszírozott munkaerőpiaci képzések szervezésén „nőtt fel”, illetve ma is ez jelenti tevékenységük fő bázisát. A vállalkozások másik része információt, készségfejlesztést, speciális egyéb szolgáltatásokat (például tanácsadást) kínálva képesek megteremteni a munkaügyi szervezetrendszerrel független saját piacukat.

Munkahely és képzés

Az aktív munkaerő képzésének egyik legfontosabb aktora maga a munkahely, amely egyre inkább a képzőfunkciókat végző szervezetek közé sorolódik. Bizonyos, hogy ezen a területen is jelentős a képzésben résztvevők száma, de erről ma rendkívül kevés információ áll rendelkezésünkre. Az utóbbi években elsősorban az igények jellege változott, hiszen ami a munkahelyi képzés kiterjedtségét illeti, évtizedek óta évenként több százezer ember részvételével működik, s döntően rövid, képesítést nem adó, a munkatevékenységhez kötődő tevékenységet jelent.

Miközben a gazdasági szervezetek az iskolarendszerű szakmunkásképzésből nagyrészt kivonultak, a gazdasági átrendeződéshez kapcsolódóan jelentős képzési tevékenységet folytattak vagy finanszíroztak. A vezetőváltás nyomán tömegessé és részben divattá váló menedzser-képzés mellett a minőségbiztosítás, a vállalatszervezés új módszerei, az új technológiák belépése, a környezetvédelmi követelmények növelték a képzés iránti igényeket.

A munkahelyi képzésben való részvétel mértékéről és jellemző szakmai tendenciáiról átfogó adatokkal nem rendelkezünk. E képzési szféra néhány – a fejlett gazdaságokra is általánosan jellemző – sajátossága azonban a közelmúltban folytatott empirikus kutatások alapján leírható. Ezek közül is igen lényegesnek tűnik, hogy a munkahelyen folyó, illetve a munkaadók által finanszírozott képzések területén jellegzetes szelektációs mechanizmusok érvényesülnek, amely például szelektív az *életkor* szerint. A képzési tevékenység befektetésként történő felfogásából következik, hogy elsősorban olyan csoportokba érdemes beruházni, akik esetében hosszú távon lehet számítani a befektetés megtérülésére. Ezzel is összefügg, hogy a fiatalabb korcsoportok jelenléte nagyobb, mint például a 45 év felettieké.

A munkahely által finanszírozott képzések szelektívek a *résztevők előképzettsége* szerint. A képzésből kevesebb ráfordítással többet profitál az, aki már rendelkezik előzetes ismeretekkel és kialakult tanulási módszerekkel. Emiatt a magasabb (legalább középfokú) képzettségű csoportok a többi csoportnál jelentősebb arányban vesznek részt szervezett képzésben.

A munkahelyi képzésben erős szelekció érvényesül a *munkaszervezeti pozíció* mentén. A legnagyobb esélye a munkaszervezeti hierarchia felső részéhez tartozóknak van arra, hogy a cég által finanszírozott képzésben részt vegyenek. A hierarchiában elfoglalt pozíció a képzés munkaerőpiaci értékét tekintve is meghatározó. Az alsó pozícióban dolgozók többnyire cégspecifikus, betanító, a cég belső munkaerőpiacán értékesíthető képzést kapnak, míg a közép- és felső szinten dolgozók olyan – többnyire költségesebb – programokban vesznek részt, amelyek a külső munkaerőpiacon is javítják elhelyezkedési, karrierépítési lehetőségeiket⁶.

A munkahelyi képzés területén is egyre inkább érvényesül a képzés befektetésként való szemlélete, bár az elemzés (például a költségek és megtérülés számítása, értékelése) és a képzési szükségletek tervezésének kultúrája viszonylag kiforrottnak nevezhető. A munkaszervezetek képzési gyakorlatát a piaci pozíciókon és tőkeerőn kívül igen erősen meghatározza a szervezet mérete. A nagyvállalati szférában sajátos, a cég arculatához alkalmazkodó önálló képzési rendszerek működnek, amelyek képesek teljesen elszakadni a piaci képzési kínálattól. Saját struktúrát és gyakorlatot alakítanak ki, a képzési programok a vállalat egészének hosszú távú stratégiáját szolgálják. A közepes méretű, és még inkább a kisvállalkozások gyakran ambivalens módon viszonyulnak a képzéshez, a képzésbe történő befektetéshez. Elismerik annak szükségességét, sőt, pozitívan nyilatkoznak annak megtérüléséről, a gyakorlatban azonban nagyobb arányban élnek a másutt kiképzett munkaerő „elcsábításával”, s a hazai tapasztalatok szerint a gyakorlati szakképzésből való kivonulás is folytatódik. Általános tapasztalat, hogy Magyarországon a munkavállalók érdekképviselői szervezetei számára a képzés szinte teljesen elhanyagolt terület.

Hiányos szereposztás

A képzés helyzetét nem csupán az erős hatalmi pozíciókkal és intézményi, finanszírozási feltételekkel rendelkező aktorok magatartása határozza meg, hanem legalább ilyen szerepe van a potenciális érdekelttek és érintettek közötti kommunikációnak, a párbeszéd és az érdekegyeztetés intézményes kereteinek. Magyarországon jelenleg az iskolarendszeren kívüli képzési szférára a társadalmi partnerek részvételének, befolyásának gyengesége vagy hiánya jellemző. A már említett munkavállalói érdekképviselőket, az önkormányzatokat, a non-profit szféra befolyása – annak ellenére, hogy különösen ez utóbbi szerepét a munkaügyi tárca deklaráltan szeretné növelni – nem mondható jelentősnek. Ezzel is összefügg, hogy a rendszer alakulásában jelentős szerepe van a kívülről érkező impulzusoknak. S ugyancsak ez az egyik oka, hogy a szereplők közül a munkaügyi tárca, amelyet a tömeges munkanélküliség megjelenése készítetett arra, hogy a korábbiaknál is nagyobb mértékben legyen szereplője, alakítója a képzési rendszernek – jelenleg e rendszer alakításának legbefolyásosabb tényezője.

A folyamatos szakmai képzést egységes rendszerré építő országok egy részének (elsősorban Franciaország és Olaszország) esetét tanulmányozva, szembeötlő különbség mutatkozik: Magyarországon a kormányzati szintű megközelítés – éppen a fentiekben már jelzett részilletékeségek miatt – az intézményirányítás szempontjai

⁶ A vállalati empirikus vizsgálat részletesebb eredményeit mutatja Tóti Éva: *Képzés a gazdasági szervezetekben*. In: *Educatio* 1996/3. sz. pp. 515-518.

szerint erősen szegmentált. A jelzett országokban a folyamatos szakmai képzés, továbbképzés többnyire még a hetvenes évek elején állampolgári jogként fogalmazódott meg⁷. E folyamat mögött a hatvanas évek végének társadalmi mozgalmai, az általuk megfogalmazott követelések elismerése éppen úgy ott állt, mint a hagyományosan erős dolgozói érdekképviselőtek. A szabályozás az állampolgárt ruházta fel jogosítványokkal, arra a feltevésre alapozva, hogy ezek a jogosítványok ösztönzik majd a tanulásra, és kikényszerítik az intézmények részvételét a finanszírozásban, a hatékony képzési formák megtalálásában. Ezekben a rendszerekben egyébként is igen erősen jelen van az állampolgár, a tanulás/képzés alanyának nézőpontja. A képzés az egyéni életpálya részeként értelmeződik, a támogatás, ösztönzés eszközei is ennek alárendelten kerülnek megfogalmazásra (például életkorhoz és munkaerőpiaci státushoz kapcsolódóan). Ugyanakkor a lehetőségek közötti eligazodásban jól kiépített háttér szolgáltatások segítik az egyéneket, a személyre szabott tanácsadás szerves része a képzési rendszernek. Az egész életen át tartó tanulás – annak ellenére, hogy sokszor csupán importált szlogenként, egymással semmifajta viszonyban nem álló programok jelszavaként jelenik meg – elsősorban azért érdemel figyelmet, mert nem a képzést nyújtó intézmények felől közelíti meg a kérdést, hanem a résztvevők, a fejlesztendő képességek és tudások hordozója nézőpontjából. Ebből az optikából a képzésbe való bekapcsolódást gátló tényezők is jól azonosíthatóvá válnak, s a szociális hátrányok kompenzálása kiegyenlítheti a hozzáférés esélykülönbségeit.

A szabályozásról

Az iskolarendszeren kívüli képzés különféle formáinak működését többségében a korábbi periódusban született, egymással nem teljesen összhangban álló jogszabályok rendezik, amelyekben ez a képzési forma többnyire marginálisan jelenik meg. A Köznevelési törvény rendelkezik az első szakképesítés megszerzésének ingyenességéről, illetve az alap- és a középfokú esti és levelező képzés finanszírozásáról. A munka melletti képzést alapvetően a szintén az 1990-es évek első harmadában elfogadott, azóta többször módosított Szakképzési törvény szabályozza. A Munka Törvénykönyve szintén érinti a munka melletti tanulás kérdését, s noha a Szakképzési törvény deklarálja az iskolai és az iskolán kívüli képzés egyenrangúságát, az érvényben lévő szabályozás szerint a munkavállaló elsősorban az iskolarendszerű képzésben való részvételhez kaphat – alanyi jogon járó – támogatást (kötelezően járó tanulmányi szabadságot). A Foglalkoztatási törvény értelmében a munkavállalók akkor kaphatnak támogatást tanulmányaikhoz, ha a munkáltató jelzi az adott munkahely várható megszűnését. Ez a preventív képzést érintő rendelkezés azért tűnik problematikusnak, mivel annak a félnek – az elbocsátásért felelős munkaadónak – a lépésétől teszi függővé, aki szinte egyáltalán nem érdekelt a képzésben.

Igen fontos állomás volt a képzési piac kiépülésében az 1988-as, a szakmai képzésre vonatkozó jogszabály, amellyel a szakmai képzés területén az állam monopóliuma lényegében megszűnt. A munkanélküliség megjelenését követően a foglalkoztatást rendező jogszabályok tértek ki a munkaerőpiaci képzés számtalan – itt fel-

⁷ A francia és az olasz példa azt is jelzi, hogy a '70-es években indult kezdeményezések nagy hulláma végétért, az illúziók hamar eltűntek, a tömeges munkanélküliség ott is erősen visszavetette a képzésben való részvételt, a finanszírozás forrásai beszűkültek.

nem sorolandó – részletére, s rendezték a képzési támogatásra való jogosultságot. Ennek fontos részterülete volt a pályakezdő munkanélküliségből adódó feladat – az iskolából kikerült, munkába állni nem tudó fiatalok képzési lehetőségeinek, a támogatás igénybe vehető formáinak megfogalmazása.

A fentiekben már utalás történt arra a viszonylag friss jogszabályra, amely a gazdasági szervezetek szakképzési hozzájárulásának egy kis hányadát az aktív munkakerő képzésére fordíthatóvá teszi. Az a tény azonban, hogy a szabályozás ezt a lehetőséget az Országos Képzési Jegyzékben felsorolt teljes értékű szakmák körére korlátozza, pillanatnyilag nem áll teljesen összhangban a gazdasági szervezetek igényeivel (igen kevés olyan cég van, amely a dolgozóinak szakmai alapképzésével járó munkaidő-kiesést össze tudná egyeztetni a piaci pozíciójának megőrzésére tett erőfeszítésekkel). Ezek a jogszabályok, céljukból és megszületésük eltérő körülményeiből, időpontjából adódóan eltérő szemléletet tükröznek, s legfőképpen az érdekeltek számára nem teszik lehetővé a képzésre való jogosultság módjainak áttekintését.

Nyertesek és vesztesek

Ma a társadalmi státusz lényeges meghatározója a munkaerőpiaci pozíció, amely szorosan összefügg a megszerzett ismeretek elismertettségével. Ma azok, akik nem szerzik meg a középszintű szakmai végzettséget, igen nagy valószínűséggel kikeresztődnek a munka világából. Ez az összefüggés a már dolgozók és a még tanulók körében egyaránt tudatosul, s ennek nyomán átalakultak az iskoláztatási stratégiák. A kilencvenes években a munkavállalók maguk is egyértelműen piaci szereplőkké váltak. A munkahelyeknek ma már csak alig felében működik kollektív érdekvédelem. A szakismereteken túl a munkát vállalóknak tehát azokat az ismereteket is el kell sajátítaniuk, amelyek meglévő tudásuk értékesítését lehetővé teszik, s az egyéni béralkuban biztosítják a képzésbe történt befektetéseik hasznosulását.

Jelentősen átalakult a szakmai tudás tartalma, elismerésének módja is, s változások mentek végbe a tudások hierarchiájában éppen úgy, mint a társadalmi-munkahelyi elismerés módjában.⁸ A formális bizonyítvánnyal igazolható szakképzettség mellett a munkavállalónak az addigi szakmai pályafutása során megszerzett jártasságai, kompetenciái felértékelődtek. Ráadásul a megtanulható ismeretek mellett olyan készségek és képességek is növekvő értéket képviselnek, amelyek kívül esnek a tanulható ismeretek körén. A szolgáltató szférában például elsősorban olyan képességek kerülnek előtérbe, amelyek iskolai képzés során aligha formálhatók, lényegében inkább veleszületett személyiségjegyek, mint tárgyi ismeretek. Ennek egyik következménye az, hogy ma már a munkahelyek jelentős részében nem feltétlenül a legmagasabb formális iskolai végzettséggel lehet a legsikeresebb szakmai karriert befutni. Ez pedig átértékeli az iskolai teljesítőképeségben élenjárók, illetve a munkaerőpiacon jól értékesíthető képességekkel rendelkezők egymáshoz viszonyított versenyhelyeit.

⁸ E témakör részletesebb tárgyalását lásd Simonyi Ágnes tanulmányában, amely *A gazdasági szervezetek és a szakképzés* címmel az Educationak az Iskolán kívüli képzéssel foglalkozó tematikus számában (1997/2. sz.) jelent meg.

Az is nyilvánvaló – és magának az oktatásnak az egyik sajátos jellemzője –, hogy a megszerzett ismeretek tőke módjára kumulálódnak, aki többel rendelkezik, az képes többet profitálni a további képzési lehetőségekből. Ez az összefüggés érvényes az új technikákban rejlő lehetőségekre is (például távoktatás). Az iskolarendszeren kívüli, az alapkiskolázást követő képzés egyes szektorai különböző társadalmi funkciókat töltenek be, más-más társadalmi csoportokat érintenek. Már szó esett arról, hogy az iskolarendszerű felnőttképzés résztvevői elsősorban a hátrányos társadalmi környezetből kikerülők. Amilyen mértékben az iskolán kívüli képzés intézményeiben a ráfordítások mielőbbi megtérülésének logikája kerül előtérbe, annál valószínűbb, hogy e csoportok számára tovább szűkülnek a felzárkózás esélyei. Számtalan jele van annak, hogy az erősen szelektív iskolarendszer kirekeszti a többiekkel normál ütemben haladni nem tudókat. A kistelepülésen élők, a cigány kisebbség, a tanulási nehézségekkel küzdők számára – bár érdekképviselőjük és érdekérvényesítési képességük alapján gyenge pozíciókkal rendelkeznek – a kompenzációs, felzárkóztató, második esélyt adó intézményrendszer fenntartása létkérdés. Amennyiben ezek gazdasági okokból történő leépítése felé mozdul tovább a rendszer, hátrányaik további növekedése várható, s ez a munkaerőpiaci esélytelenséghez vezető folyamat hosszabb távon a társadalom egésze számára súlyos anyagi és szociális terhet jelent majd.

A területi egyenlőtlenségek is igen fontos szerepet játszanak a képzési lehetőségek, és ennek révén a munkaerőpiaci esélyek elosztásában. Csak egyetlen példát idézve: az iskolarendszerhez hasonlóan a képzési intézmények területi eloszlásának egyenlőtlenségei a fogyasztók körében előnyös és hátrányos helyzeteket hoznak létre. A szolgáltatók gazdaságossági megfontolásaiából adódóan a képzési kínálat a nagyobb településeken koncentrálódik. Az ebből adódó terheket ma az egyéni fogyasztók viselik, s a települési, közlekedési hátrányokat, a növekvő többletköltségeket ma nem ellensúlyozza semmiféle kompenzációs mechanizmus.

A képzési szolgáltatások kibővülése nem hozta magával a pályaválasztási és az információs háttérszolgáltatások bővülését. A korábbi pályaválasztási intézményrendszer leépült, ma már csak maradványai működnek, s bár születtek tervek az újraélesztésére, ez a pillanatnyi hiányt nem enyhíti. A képzési kínálatot bemutató információk viszonylag jól elérhetők (számtalan kiadvány kapható, és a szolgáltató intézmények is felkészültek ezen a téren). A rendszer gyenge pontja jelenleg az egyénre szabott, képességfelméréssel kombinált komplex tanácsadás, illetve a speciális helyzetű csoportok számára szükséges szolgáltatásokban mutatkozó kapacitáshiány. Ezt a hiányhelyzetet részben a non-profit szféra igyekszik áthidalni (példaként az ifjúsági tanácsadó irodák hálózata említhető), a szolgáltatások egy részének költséges volta azonban csak korlátozottan teszi ezt lehetővé. A finanszírozás biztosítása mellett a szakmai felkészültség is elengedhetetlen követelmény, legfőképpen az egyéni képességek és a képzési lehetőségek összhangba hozását segítő, egyénre szabott pályatervezési háttérszolgáltatásban, amely a mostaninál nagyságrendekkel jelentősebb kapacitást igényelne. Ma már egyre világosabb, hogy a különböző képzési programok hatékonyságának kulcs tényezője az előzetes képességfelmérés, az egyéni igényeknek legjobban megfelelő képzési módszerek megválasztása, s e szolgáltatások hiánya jelentős mértékű pazarlást eredményez (amit a legeggyértelműbben a nagyarányú lemorzsolódás jelez).

Összegzés

Magyarországon jelenleg nem beszélhetünk az iskolán kívüli képzés egységesen értelmezett, azonos jogi elveken alapuló rendszeréről. A rendszerré épülés egyik fontos akadálya, hogy a potenciális érintettek – kormányzat, munkaadók, munkavállalók, iskolák, képzést szolgáltató egyéb szervezetek és az azt igénybevevők – között nem alakult ki világos szerepértelmezés a teherviselésről, a támogatás és az ösztönzés módjairól. Egyelőre nem született átfogó és koherens elképzelés arról, hogy a felzárkóztatás, a második esély iskolái, illetve az egyéni karriert és mobilitást szolgáló képzés, valamint a munkavégzéshez kapcsolódó, többnyire a munkáltató kezdeményezésére szervezett tanulás, a széles értelemben vett munkaerőpiaci képzés mely formái élvezzenek prioritást, melyekhez milyen módon kellene támogatást nyújtani, s a közpénzek felhasználása milyen formában válhat ellenőrizhetővé. Miközben kormányzati szinten többször is megfogalmazódott már a fejlesztés szükségessége, és a részterületeken történtek lépések, nem jött létre koncepcionális elképzelés a kötelező iskolázás utáni tanulási lehetőségek jogi kereteiről, nem készült átfogó elemzés a képzési lehetőségek elérhetőségéről, a költségekről, a motiváltságot növelő kompenzációs eszközökről, illetve a megszerzett tudás elismertetésének módjáról.

A rendszer három fontos jellemzője a résztvevők életkorának csökkenése, a munkaerőpiaci orientáltság túlsúlya, a felzárkóztató, ösztönző és kompenzációs mechanizmusok gyengesége. A legfiatalabb korcsoportok jelentős részvételi aránya társadalmi funkcióváltást jelez. A rendszert érintő politikák intézménytípushoz kötődnek, viszonylag gyenge az egyén nézőpontjának érvényesítése, a képzéshez való jog állampolgári nézőpontú megfogalmazása. Az egyéni eligazodást segítő információs és háttérszolgáltatások gyengesége, illetve kapacitáshiánya gyengíti a rendszer működésének határfokát. Az iskolázatlan csoportok nagyságrendje változatlanul jelentős, a pénzsűke azonban éppen az őket befogadó intézményeket és képzési formákat fenyegeti. Az ösztönzés, támogatás rendszere is hiányos, a munkanélküliséghez kötődik, állampolgári jogon lényegében csak az iskolai felnőttképzéshez jár kedvezmény. A felnőttképzésre vonatkozó eltérő időszakokban született jogszabályok összhangja nem teljes.

Mindenekelőtt azonban hiányzik az iskolarendszeren kívüli képzés egyes szektoraira vonatkozó politikák összehangolása, egységes szemléletbe integrálása, a megfogalmazódó törekvések harmonizálása.

TÓT ÉVA